

geclassificeerd? De brieven van Belle van Zuylen worden door S. van Dijk in haar bijdrage geanalyseerd op uitspraken over haar lezerspubliek: wie las het gedrukte werk van Van Zuylen, wat vond men daarvan, hoe dacht Van Zuylen zelf over haar publiek en schrijverschap? Interessant vanuit een geheel ander oogpunt zijn de brieven van Marie de Gournay, levend in de tijd van Montaigne en tekstbezorger van diens *Essais*. Haar brieven worden behandeld in de bijdrage van E. Holm. Haar geleerdheid en kundigheid wekten de bewondering van mannelijke geleerden als Justus Lipsius, met wie zij uitgebreid gecorrespondeerd heeft over haar verantwoordelijkheden als editrice van Montaigne's werk. Hoe kon zij zich zo'n positie verwerven, en hoe hield zij die in stand middels haar correspondentie. M. de Baar plaatst de brieven van Antoinette de Bourignon in een nieuw daglicht. Middels die brieven wist De Bourignon zich te mengen in religieuze debatten. De brieven – al dan niet gericht aan gefingeerde lezers – boden haar de gelegenheid om onder de mantel van persoonlijke interesses en correspondentie uitspraken te doen over geloofszaken en -principes die zij veranderd dan wel uitgedragen wilde zien door de kerk.

Al met al laat de bundel duidelijk zien dat brieven een unieke bron vormen om de maatschappelijke inbedding van vrouwen in de vroegmoderne tijd te onderzoeken. Meer nog dan dagboeken, die (meestal) niet bedoeld waren om gelezen te worden door derden, en meer nog dan gedrukte werken waarvan er niet veel zijn omdat de publicatiemogelijkheden zeer beperkt waren, laten brieven zien over welke zaken vrouwen met anderen wensten te communiceren om zo invloed uit te oefenen op de samenleving waarin zij leefden. Welke maatschappelijke verantwoordelijkheden eigenden ze zichzelf toe in de brieven? En welke standpunten namen ze in over ethische, religieuze en sociale kwesties?

Els Stronks

Ebben, M., Wagenaar, F. P. (eds.), *De cirkel doorbroken. Met nieuwe ideeën terug naar de bronnen. Opstellen over de Republiek. Aangeboden aan Simon Groenveld bij zijn afscheid als hoogleraar Geschiedenis en Cultuur van de Republiek aan de Universiteit van Leiden, 19 mei 2006* (Leidse historische studiën 10; Leiden: Instituut voor Geschiedenis, 2006, 255 blz., €17,50, ISBN 90 75301 13 8).

In het voorjaar van 2006 nam prof. dr. Simon Groenveld afscheid als hoogleraar Geschiedenis en Cultuur van de Republiek der Verenigde Nederlanden aan de Universiteit Leiden. Ter gelegenheid van zijn afscheid is een bundel samengesteld met bijdragen van promovendi en collega's van binnen en buiten de Leidse universiteit. De artikelen zijn rond drie thema's gesitueerd, te weten 'Het bestuur van de Republiek', 'De Republiek en het buitenland' en 'De Republiek en religie'. Deze thema's sluiten aan bij het door Groenveld bestreken onderwijs- en onderzoeksveld.

Zoals wel eens vaker met afscheidsbundels en vriendenboeken het geval is, valt het ook binnen de thematische rangschikking van de verschillende bijdragen niet mee de artikelen onder een noemer te plaatsen. Zo variëren de vijf artikelen binnen het thema 'De Republiek en religie' wel heel sterk: van een stuk over de doopsgezinde elite in Harlingen (door Y.B. Kuiper) in de patriottentijd tot een verslag van een reis naar Rome in 1638 (door H.L.Ph. Leeuwenberg).

Bij twee artikelen uit dit thema, die ik nader wil belichten, is er wel sprake van inhoudelijke samenhang en samen werpen ze een interessant licht op de verschillen en overeenkomsten in de positie van predikanten in verschillende delen van de Republiek: 'Politieke elite en kerkelijke ambtsdragers in enkele Hollandse steden, 1650-1672' van Jan A.F. de Jongste en 'Politiek, patronage en patriottisme. Overijsselse predikanten in de tijd van de Republiek' door Jean Streng. Op het Overijsselse platteland, zo stelt Streng, waren de predikanten vrijwel zonder uitzondering benoemd op voordracht van de lokale adel. Hiernaast waren ze ook voor hun traktement deels van deze adel afhankelijk. De predikanten waren dan ook weinig kritisch ten opzichte van de adel, en verkondigden het wereldbeeld van een standenstaat waarin de adel als bestuur optrad. In het spanningsveld regenten/stadhouder kozen de gereformeerde predikanten gewoonlijk de kant van de laatste. In de patriottentijd was hun positie wat anders: toen kozen ze in meerderheid voor een niet-politieke insteek, en benadrukten de noodzaak voor een ethisch reveil om het vaderland er weer bovenop te helpen. Een aantal had zodanige patriotse sympathieën dat na de terugkeer van Willem V ontslag volgde.

In de Hollandse steden die De Jongste onder de loep neemt, bestond er in de periode van het eerste Stadhoudelijke Tijdperk een voortdurende spanning tussen de stedelijke overheden en een deel van de gereformeerde predikanten, in het bijzonder de orthodoxe volgers van de Nadere Reformatie. Niet alleen hadden de orthodoxen onder hen Orangistische sympathieën, maar ook de liberale houding tegenover verschillende groepen dissenters en katholieken was veel predikanten een doorn in het oog. Geen van beide partijen stond de scheiding tussen kerk en staat voor, maar de predikanten wilden een overheid die, zeker in geloofs- en ethische kwesties, de kerk volgde, terwijl aan de zijde van de overheid de overtuiging bestond dat de kerk binnen de door de overheid vastgesteld kaders moest blijven en in deze aan de overheid ondergeschikt was.

De positie van de orthodoxe predikanten, zoals De Jongste deze schetst, is wat dit betreft opmerkelijk, daar de stadsbesturen zich vaak actief opstelden bij de benoeming van predikanten, zeker wanneer bij de benoeming de kans bestond dat er een orthodox-orangistische voorganger beroepen zou worden. Succes hadden de stadsbesturen dus niet altijd, ondanks de inzet van politieke commissarissen in de kerkenraad in steden als Rotterdam en Leiden. Anderzijds moesten de predikanten zich uiteindelijk neerleggen bij de liberale houding van de stadsbesturen en tegelijkertijd steeds weer constateren dat politieke uitspraken die de overheid onwelgevallig waren, niet werden getolereerd. Ten opzichte van hun Overijsselse tegenhangers was hun vrijheid echter groot.

De grote variatie in thema's maar ook binnen de thema's betekent dat lezers zich gewoonlijk tot een paar artikelen zullen beperken, en dat is jammer. Anderzijds laat juist deze verscheidenheid zien hoe breed het werkgebied is waarbinnen Simon Groenveld zijn sporen heeft nagelaten.

Cor Trompetter

Pollmann, J., Spicer, A. (eds.), *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands. Essays in Honour of Alastair Duke* (Studies in medieval and reformation traditions 121; Leiden, Boston: Brill, 2007, xiii + 305 blz., €99,-, ISBN 978 90 04 15527 5).

Men zou denken dat het inmiddels weinig origineel is een bundel over vroegmoderne opinievorming en identiteit te openen met de these van Jürgen Habermas, waarin het ontstaan van het publieke debat in de achttiende eeuw wordt geplaatst. In het geval van dit *Festschrift*, ter ere van de eminente Britse historicus Alastair Duke (*1941), is deze gedachte niet op zijn plaats. Dit tonen de beide redacteuren Judith Pollmann en Andrew Spicer al in de eerste zinnen van hun beknopte introductie aan. Zo constateren zij dat de door Habermas gehanteerde tijdsaanduiding nog niet zo lang wordt weersproken, hoewel reeds geruime tijd bekend is dat er ook vóór de achttiende eeuw sprake was van publieke meningsvorming. Vrij recente theorieën over staatsvorming, confessionalisering en secularisering zouden evenwel naadloos aansluiten op de these van Habermas en hierdoor de discussie niet hebben gestimuleerd. Zo zou de toenemende staatsmacht in Europa, ook op de terreinen van cultuur en religie, het ontstaan van het publieke debat in de weg hebben gestaan. De kritiek op dit idee wordt vervolgens helaas amper uitgewerkt. Nu is een bundel met voornamelijk bijdragen over de opstandige Nederlanden ook niet het meest geschikte medium om deze veronderstelling Europabreed te bekritisieren. In de Republiek ontbrak immers de centraliserende vorst en waren er andere kerkelijke verhoudingen dan in de omringende landen. Maar ook met de Nederlanden, waarvan een deel wel het vorstelijke gezag behield, valt natuurlijk een en ander te onderbouwen.

De veertien bijdragen in deze bundel corresponderen qua periode bijna allemaal met het onderzoek van Alastair Duke: de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw. Alleen het afsluitende artikel van Jonathan Israel, over Hugenoten en de reacties rond 1700 op Pierre Bayles pleidooi voor godsdienstvrijheid, valt wat dit betreft buiten de boot. Zo ook ten dele het openingsartikel van Hugh Dunthorne. Deze auteur combineert de oudere historiografie over de Opstand met de verbeelding van de Nederlandse rebellie in het Duitse romantische theater rond 1800. Dunthornes bijdrage had dan ook de hekkensluis van de bundel kunnen zijn, gezien de chronologische indeling die gehanteerd lijkt te zijn. Door deze indeling komt de lezer bovendien met het eerstvolgende essay, van Andrew Pettegree, opnieuw buiten de Nederlanden terecht, iets wat gecamoufleerd wordt met de vage titel 'A

Provincial News Community in Sixteenth-Century Europe'. Bedoeld wordt hier het Franse Rouen in de jaren 1540. Pettegree ondersteunt met zijn pionierswerk over de productie van nieuwsbrieven in deze stad niettemin de gedachte van vroege publieke opinievorming.

In Paul Regans bijdrage gaat de aandacht vooral uit naar het identiteitsbesef in de Nederlanden, aan de hand van cartografisch en chorografisch materiaal. Volgens de auteur was de invloed van dit materiaal halverwege de zestiende eeuw nog slechts beperkt, aangezien de markt ervan in de kinderschoenen stond. Hierna volgen de essays van Henk van Nierop over (oorlogs)geruchten in de periode 1566-1578 en van Juliaan Woltjer over de discrepantie tussen het landsheerlijke beleid en de feitelijke ketterijvervolging in de jaren 1550. Voor het thema vroegmoderne opinievorming is Van Nierops artikel een geschikte start, omdat het grootste deel van de bevolking in de zestiende eeuw nog vooral door geruchten werd gemobiliseerd. Het is begrijpelijk dat contemporaine kroniekschrijvers zulke geruchten via gezaghebbende bronnen bevestigd wilden zien, hoewel ook deze uiteraard leugens konden bevatten.

De Nederlandse Opstand en het Twaalfjarig Bestand vormen ook het decor in de resterende bijdragen. Gustaaf Janssens biedt met het door Alva aangekondigde generaal pardon van 1570 een vervolg op het artikel van Woltjer en Guido Marnef behandelt het debat over de in Brabant gekoesterde privileges. Door het verloop van de Opstand zouden loyaliteiten botsen en in verschillende richtingen verschuiven. Dit laatste ging zowel ten gunste van de eigen stad of regio als in de richting van een Noord-, Zuid- of overkoepelend Nederlands gevoel. Aan de hand van allerlei soorten media wordt dit geïllustreerd: openbare brieven (Nicolette Mout), politieke prenten (Andrew Sawyer), literaire teksten (Joke Spaans en Judith Pollman), regionale geschiedenissen (Raingard Esser) en zelfs gebrandschilderde kerkraden (Andrew Spicer). Sawyer schrijft dat de Statenvergaderingen, die in de pamfletten veelvuldig voorkomen, vrijwel ontbreken op de door hem bestudeerde afbeeldingen uit de periode 1568-1632. Expliciet gezien mag dit waar zijn, maar via wapenschilden en andere symboliek zijn de autoriteiten toch zeker op diverse prenten gevisualiseerd. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het waarschijnlijk voor Sawyers artikel te laat verschenen proefschrift van Christi Klinkert, *Nassau in het nieuws* (2005), over de prenten van Maurits' militaire operaties in het decennium vóór 1600.

De auteurs van deze bundel laten opnieuw zien dat het onderzoek naar het vroegmoderne openbare debat en natiebesef gebaat is bij een veelzijdige benadering. Voor de bundel als geheel geldt echter dat niet in alle bijdragen even duidelijk de verbinding tussen de thema's publieke opinievorming in identiteitsbesef wordt gelegd. Maar is dat per se nodig? De lezer wordt voldoende geprikkeld zelfstandig relaties te leggen en lijnen te trekken. Degene aan wie deze bundel is opgedragen mag kortom tevreden zijn met dit resultaat. Tot slot nog het volgende. Nergens valt in dit boek iets te lezen over de carrière van Alastair Duke, die langdurig verbonden was aan de universiteit